

ИСЛОМ ДИНИДА ИНСОН – ТАБИАТ ДИАЛЕКТИКАСИ

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2022-23-193-201>

Улуғмуродов Элёр Сайдуллоевич

Самарқанд давлат чет тиллар институти ўқитувчиси

Тел.+99899 595-56-16 (eulugmurodov@mail.ru)

АННОТАЦИЯ

Ислом динининг муқаддас манбалари – Қуръони Карим, ҳадиси шарифларда атроф-муҳитни, ҳайвонларни, ўсимликларни асраш, ҳайвонларни овлаш таъқиқланган, дарахтларни кесиш, ўрмонларни нобуд қилиш ман этилган. Пайғамбарлар, ислом мутафаккирлари, сўфийлар ўз ҳаёт йўлларида табиат борлиги ҳамда унинг ноёб ҳар бир оламига жуда эзгулик билан муносабатда бўлганлари тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: *Қуръони Карим, ҳадиси шариф, табиат, борлиқ, ҳайвонот, ўсимлик, инсон, саломатлик, диалектик бозлиқлик.*

АННОТАЦИЯ

Священными источниками ислама являются Коран, хадисы запрещают охрану окружающей среды, животных, растений, охоту, вырубку деревьев, уничтожение лесов. Пророки, исламские мыслители и суфии изучали существование природы в своем образе жизни и то, как они с большой добротой относятся к каждому из ее уникальных миров.

Ключевые слова: *Коран, хадис, природа, бытие, животное, растение, человек, здоровье, диалектическая связь.*

ABSTRACT

The sacred sources of Islam are the Koran, hadiths prohibit the protection of the environment, animals, plants, hunting, cutting down trees, and destruction of forests. Prophets, Islamic thinkers and Sufis have studied the existence of nature in their way of life and how they treat each of its unique worlds with great kindness.

Keywords: *Quran, hadith, nature, being, animal, plant, human, health, dialectical connection.*

КИРИШ

Ислом динининг муқаддас манбалари – Қуръони Карим, ҳадиси шарифларда атроф-муҳитни асраш, ҳайвонларни боқиш, ўсимликларни парвариш қилиш тўғрисида ибратли фикрлар айтилган. Баъзи ҳайвонларни

овлаш таъқиқланган, дарахтларни кесиш, ўрмонларни нобуд қилиш ман этилган. Ҳатто урушларни ҳам махсус жойларда ва маълум муддатда олиб бориш тайинланган. Пайғамбарлар, ислом мутафаккирлари, сўфийлар ўз ҳаёт йўлларида табиат борлиғи ҳамда унинг ноёб ҳар бир оламига жуда эзгулик билан муносабатда бўлганлар. Дунёда биринчи бор дехқончилик, тегирмончилик ва нонвойлик қилган киши Одам (а.с.)дир. Қалам билан биринчи марта ёзув ёзган, биринчи бўлиб тош-тарозу ишлатган Идрис (а.с.) ўсимликлардан дори тайёрлаб, турли касалликларни даволар эдилар[1; 33]. Ҳар бир ўсимликнинг даволовчилик хусусиятларини билганлар.

Одамларга, фарзандларга меҳр қўйиш инсонийлик зийнати бўлганидек, “Одамларга аёллар, фарзандлар, уюм-уюм олтин-кумушлар, саман отлар, чорва ва экинларга меҳр қўйиш зийнатли қилиб қўйилди” (Оли Имрон, 14-оят)” барча табиат оламига меҳр билан қараш, уни Аллоҳ тажаллиси деб билиш авайлашга катта эътибор берилди. Табиат ҳодисалари: “Кун”, “Тун”, “Ой”, “Қуёш”, “Тоғ”, “Юлдуз”, “Ҳижр” (Мадина билан Шом орасидаги водий) каби сураларда Ер, осмон, қуёш, ой, шамол ва сув каби табиат неъматларининг бари инсон хизматида экан, инсон уларни эъзозлаши, уларнинг табиий қонуниятларига аралашмасликлари ҳақида фикр-мулоҳазалар юритилади.

“Қуръони Карим”да ҳайвонот оламига жуда катта эътибор берилиб, уларни авайлаб-асрашга даъват этилган. Ҳайвонот олами ҳам инсоният каби дунёда яшашга ҳақли эканлиги, уларни қийратмаслик, уларга тамға босмаслик, оч-наҳор қўймаслик, уларни кўпайтириш, чин қалбдан парваришlash ҳақида фикр билдирилади. “Анъом” сурасида шундай ёзилган: “Ерда юрадиган ҳайвонлар, осмонда учадиган қушлар, сувда сузадиган балиқлар Сиз каби умматларимдир”. Бошқача таржимада бундай ёзилади: “Ердаги бирор жонивор ва бирор икки қаноти билан учадиган парранда йўқки, (улар ҳам) сизлар каби умматлар бўлмасалар” (38-оят) [2; 132].

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДЛАР

Ҳадис илмининг намояндалари Имом ал-Бухорий, Имом ад-Доримий ас-Самарқандийлар бу масалаларга алоҳида тўхтаб ўтишган. Ал-Бухорий “Ал-жомийъ ас-саҳих” асарида табиат, табиат билан инсон ўртасидаги алоқадорлик ҳақида бундай деб ёзади: “Дунё ям-яшил ва гўзалдир. Кимки ундан ҳақли равишда ҳалоллик билан олса, ундан барака топади. Кимки нафс хоҳиши билан дунёни муккасидан кетиб эгалласа, қиёмат куни

дўзахдан бошқа нарсага эришмайди”[3; 399]. Бу сўзлар замирида табиат ва унинг ҳар қандай заҳираларидан оқилона фойдаланиш, экологик тил билан айтганда “Қайтариш қонуни” акс этган, яъни тупроқдан қанча ҳосил олинса, ўша сифатда қайтариш ҳам лозимлиги уқдирилган.

Ҳадисда уқдирилишича, ҳар бир ҳайвон, ҳар бир ўсимлик ўз хусусиятига эга. Мана бир эътибор берайлик: “Кўй баракадур, туя азиздир, отнинг ёлларига эса қиёмат кунигача яхшилик боғлаб кўйилгандир. Ёиртқич ҳайвонларнинг гўшти ҳаромдир”. Қадимда араблар ҳам ҳар бир ҳайвоннинг хислати ҳақида кўп яхши фикрлар айтишган, масалан, араб отларининг фақат тоза сой, анҳор, кўллардан (сув сифати тоза бўлган жойлардан) сув ичишини уқдиришган. Улар ҳамиша табиатан ирсий бўлган табиий экологик меъёрларига амал қилиб яшайдилар. Шундай отлар бор ҳар қайси сув манбасидан ҳам сув ичади, шундай отлар борки, фақат тоза сой сувларидан ичади. Ёхуд яна бир мисол, шундай арилар борки хилма-хил гул шираларидан бол йиғади, яна бир ари турлари борки, фақат биргина ўсимлик гулширасидан асал йиғади. Бу эса атроф-муҳитни доимо озода, покиза асрашни тақозо этган ва халқ бу қоидага амал қилиб, ҳаёт кечирган. Атроф-муҳитга ҳайвон, жонзотга меҳр билан қараганларнинг гуноҳлари кечирилган

Абу Исо ат-Термизий “Китоб ал-жомеъ (Бу китоб Сунани Термизий номи билан ҳам юритилади)” китобини ёзган. Имом Термизий “Китоб ал-жомеъ” дан ташқари “Китоб аш-Шамоил ан-Набавия” (“Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг шакл ва сифатлари”), “Асмо ус-саҳоба” (“Саҳобаларнинг исмлари”), “Китобул-илал” (“Иллатлар китоби” ва яна бир қатор асарлар ёзиб қолдирган. Ёзган китобларининг кўпчилигида табиат борлигидаги ўсимлик, жонзотларни асраш борасидаги ҳадисларни тушунарли содда тилда келтирилган. Сунани Термизийда шундай ҳадислар келтирилган:” . Ибн Аббоснинг айтишича, ҳазрат Расулуллоҳ (с.а.в.) жонли (ҳайвон ва қушлар)нинишон қилиб отмасликка буюрди[4; 31]. Мазкур китобнинг “Ҳайвонни сўйиш китоби” деган жойида эса шундай ёзилган”. Абу Воқид ал-Лайсийнинг ривоят қилишича, ҳазрат Набий (саллоллоҳу алайҳи васаллам) Мадинага келган вақтларигача у ердаги халқлар туянинг ўрқачини ва кўйнинг думбасини тириклигида қирқиб олар эдилар. Буни кўриб Расулуллоҳ: “Ҳайвонларнинг тириклигида қирқиб олинган аъзоси ўлик ҳайвон ҳукмидадур”, деганлар. Яҳудийлар туя, чўчка, қуён, от, эшак гўштлирини ейишмаган. Улар ейдиган ҳайвон гўштида қон доғининг бўлиши мутлақо мумкин бўлмаган. Мусулмонлар учун “...сизларга ўлимтик,

кон, чўчка гўшти...харом килинди”. (Бақара,173-оят) ёхуд “Моида” сурасининг 3-65 оятида: “Ўлимтик, қон, чўчка гўшти, Аллоҳдан ўзганинг номи билан айтиб сўйилган, бўғилиб ўлган, уриб ўлдирилган, йиқилиб ўлган, сузишдан ўлган ва йиртқич ҳайвон (қисман) еган (ҳайвонлар) сизларга ҳаром килинди, илло (шаръан) суйганингиз (ҳалолдир).

Диний тафаккур билан ҳикмат аҳлининг экологик тафаккури борасидаги уйғунлик мавжудлиги аниқланди. Беруний ўсимликлар морфологияси билан шуғулланиб, асаларилар уяси, баргларининг жойлашиш тартиби, кристалларни кўриб, табиатда геометрик қоидалар ва сонлар қоидалари амал қилишини алоҳида таъкидлаб ўтди. Ҳикмат аҳлининг куйидаги асарларида, кўлөзма манбаларида фикримизнинг ёрқин исботини кўришимиз мумкин.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Қуръони Каримнинг бир қанча суралари ҳайвонлар номи билан аталган, масалан, Бақара” (сигир), “Фил”, “Наҳл” (асаларилар), “Анъом” (чорва моллари), “Анкабут” (ўргимчак), “Намл” (чумолилар), “Одиёт (чопқир отлар). Унда мевали ўсимликка бағишланган “Тийн” (анжир) сураси, “Масад” (пишиқ тола; хурмо пўстлоғи) ва экотизимга бағишланган оятлар, масалан, “Аҳқоф” (қумтепалар) ҳамда минералларга бағишланган “Қамар” (ой сайёраси), “Шамс” (Қуёш) ва “Ҳадид” (темир – Ер қуррасида энг кўп учрайдиган инсонга фойдали металлнинг номидан олинган) суралар ҳам бор.

Қуръоннинг 40 та жойида дарахтлар ҳақида маълумотлар берилган бўлса, шу оятларнинг 20 таси “хурмо” дарахти ҳақидаги маълумотлар эканлиги диққатга сазовордир. Бундан 6000-8000 йиллар илгари хурмо дарахти Месопатамияда хонакилаштирилган. Мадина – хурمولари билан машҳур шаҳар. Мадина хурمولари ичида энг афзали “Ажва” деган хурмодир. Расулulloҳ с.а.в. шахсан ўзлари ана ўша ажва хурмосини экканлар. Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳудан ривоят қилинади: “Расулulloҳ с.а.в: Ажва жаннатдан тушган мева бўлиб, унинг суви заҳарланишга қарши даводир” – дедилар” (Имом Аҳмад ва Термизий ривояти). Шу ўринда ушбу қизиқарли фактга эътибор қаратсак. Саъд ибн Абу Ваққос розияллоҳу анху айтадилар: “Бемор бўлдим. Бас, Набий с.а.в. мени кўргани келдилар. У зот кўллари икки кўкрагим орасига қўйдилар. Унинг совуғини қалбимда ҳис этдим. Сўнгра у зот: “Сен юраги хаста одам экансан. Сақифлик Ҳорис ибн Калданинг олдида бор. У табиблик қиладиган одам. Бас, у Мадинанинг

ажвасидан етти дона хурмо олиб, данаги билан тўйсин. Сўнгра сенга ичирсин”, дедилар.”(Имом Муслим ривояти) [5;].

Эътиборлиси шундаки, кўпчилик дарахтлар “Қуръони Карим”да ўз номи билан эмас, балки “Шажара” сўзи орқали, мевалар эса “Факиҳа” сўзи билан номланиб келганига гувоҳ бўламиз. Зайтун ўсимлиги “Нур” сурасининг 35-оятда унинг мойини тиниқ ёниши ҳақида маълумот берилган: “У (чироқ) на шарқий ва на ғарбий бўлмаган муборак зайтун дарахти (мойи)дан ёқилур. Унинг мойи (мусаффолигидан), гарчи унга олов тегмаса-да, (атрофни) ёритиб юборгудекдир...” [6; 136]. “Бақара” сурасининг 61-оятда саримсоқ, бодринг, мош, ловия, пиёз ҳақида; кафур ўсимлиги, яъни хина ҳақида “Инсон” сурасининг 5-оятда; “Инсон” сурасида занжабил ўсимлиги ҳақида; “Ар Раҳмон” сураси 68 – оят ва “Анъом” сураси 99- ва 141-оятларида анор дарахти ҳақида кенг маълумотлар келтирилган. Ҳар бир ўсимликнинг фойдали томонлари, даволаш хусусиятлари ҳақида маълумотлар учрайди. Масалан, Пайғамбаримиз (с.а.в.) майитни кафанлашдан олдин уни “хина” сувига ювишни буюрганлар. Араб давлатларида хинани олтинга тенглаштиришган. “Қуръони Карим”нинг 12-оятда узум ҳақида маълумот берилган. Ислом манбасида узумнинг инсон организмига бўлган беназир фойдалари тўғрисида боён қилинган. “Қуръони Карим”нинг “Моиди” сурасининг 90-оятда ундан инсонни, жисми, наслига зарар берадиган ичимликларни тайёрлаб ичиш қатъий ман этилган[7; 36]. “Қуръони Карим”да инсон билан ўсимлик, ҳайвонот оламини бир ўринда, бир поғонада қўйилиши бежиз эмас, бу ерда мушоҳада қилинадиган фикрлар мавжуд.

Мушоҳада қилинадиган фикрлар бизнинг нуқтаи назаримизча қуйидагилардир:

1. Инсон Аллоҳ олдида, борлиқ олдида қанчалик азиз ва мўътабар бўлса, ўсимлик ва ҳайвонот олами ҳам шу қадар азиздир, зеро, олам учун ҳар бирининг ўрни бўлак.

2. Инсон билан табиатнинг барча компонентлари, чунончи, ўсимлик, ҳайвонот, минералларнинг ҳеч бирининг иккинчисидан устунлиги йўқ. Инсон гарчи минг бор ўсимлик ва ҳайвонот оламидан ақл жихатдан устун бўлса-да, у ўзи ҳам табиат бўлаги, у ҳам табиатга тааллуқли. У ҳеч қачон табиат устидан ҳукмрон бўла олмайди. Инсоният экологик компонентлар билан бир сафда туриб, табиат қонунларига бўйсуниб, табиат қонунларининг ҳеч бирини бузмагандагина биосферани ноосферага айлантира олди.

Бошқача айтганда, барқарор тараққиётга эришишнинг биринчи омили табиат қонунларига бўйсуниб саналади. Балки, шу сабабли ҳам, Хеопс эҳроми деворларида: “Аксари одамлар табиат қонунларини билмаганлари туфайли нес-нобуд бўлиб кетадилар”, деб ёзилган афоризм ҳамон ўз мазмун-моҳиятини сақлаб турибди.

Инсон табиатдан ташқарида яшай олмас экан, у табиат қонунларини аниқ билиши ва уларга сўзсиз итоат этиши шарт. Зеро, “табиат-инсон” тизим яхлит, ягона. Бу тизимни умумбашарий миқёсда кўриш лозим. “Қуръони Карим”нинг “Моида” сурасида бундай деб ёзилган: “Сизларнинг манфаатингиз учун ва мусофирларингиз учун ҳам сизларга денгизда ов қилмоқлик ва ундаги таомларни истеъмол қилмоқлик ҳалол қилинади. Сизларга қачонки, эҳромда бўлган вақтларингизда қуруқликда ов қилиш ҳаром қилинди” (96-оят) [8; 68]. Демак, денгиз ва дарёларда ов билан шуғулланиб юрган кишиларнинг қуруқликда ов қилишга ҳуқуқлари бўлмаган. Бунинг замирида энг оддий бир экологик қоидага амал қилинган, яъни, ерда ҳам, сувда ҳам яшайдиган тур сонининг оптимал (қулай) сони доимо сақланган. Ислом фақат ҳайвонларни овлаш, қушларнинг тухумига зарар етказмаслик ҳақида фикр юритиб қолмай, балки қоида бузувчилар тўғрисида ҳам ўз фикрларини айтган. Бу хусусда “Моида” сурасида шундай дейилади: “Эй мўминлар, ўзларингиз эҳромда чоғингизда ҳайвонларни овлаб ўлдирманглар. Кимки қасддан ўлдирса, унга жазо лозим бўлур, яъни ўлдирилган жонзот мислида жаримага ҳукм қилинур. Сизлардан икки мўътабар одамга Каъбага олиб келинган ҳайвонларни шу ов баробарида забҳ этишга ҳукм қилурлар. Буни қила олмаса, бир неча муҳтож одамга таом берур. Бунга ҳам қодир бўлмаса, рўза тутур. Токи қилган амалининг жазосини тортсин. Аллоҳ таоло салаф гуноҳларини авф қилғондир ва ҳар ким яна шундай гуноҳ қилса, Аллоҳ таоло ундан қасос олур”

Дарҳақиқат, ҳар бир популяция ўзининг динамик сонига эга, бу сифатни белгиловчи миқдорни туғилиш ва ўлим миқдорлари белгилаб беради. Юқоридаги сурада бир томондан, популяциянинг ўртача миқдорини асраш ҳақида фикр берилган бўлса, иккинчи томондан ов қилиш қоидаси, аниқроғи, 70% қоида ҳақида фикр билдирилмоқда.

“Қуръони Карим”даги “Ҳижр” ва ундан кейин келадиган “Наҳл” сураларида ажойиб бир фикрнинг мантикий изоҳи - табиат мувозанати ҳақида ёзилган ғоя инсонни лол қолдиради. Яъни: “Ерни эса, уни ёйдик ва унга тоғларни ўрнатдик ҳамда унда (ҳар ернинг ўзига) мос турли нарсаларни

(ўсимлик ва меваларни) ундирдик. (Ҳижр сураси, 19 -оят.) 21-оятда “...Биз у нарсаларни маълум ўлчов билан (сизларга) туширурмиз”[9; 80].

“Фотир” сураси 12-оятда куйидагиларни ўқиймиз: “Икки денгиз тенг бўлмас – буниси ширин-тотли ва ютумли, униси эса шўр-нордондир. Сизлар (уларнинг) ҳар биридан янги гўшт (балиқ) ейсизлар ва тақадиган зеб -зийнат чиқариб олурсизлар.”(436-бет) 27-оятда “...тоғларнинг оқ, қизил, ранг-баранг йўл(лиси) ҳам, тим қораси ҳам бор. Ҳақиқатдан ҳам айнан балиқ таркибидагина протеин оксили мавжуд бўлиб, мазкур оксил инсон мия ақлий қобилиятини ривожлантириб, иммунитетни юқори, фикрлаш қобилияти янада юксак бўлиб, кўзлари равшанлашишида катта аҳамиятга молик.

Юқоридаги фикрларни қиёсий таҳлил этсак, “Қуръони Карим”нинг деярли барча сураларида табиат борлиғи, унинг хилма-хил неъматлари ҳақида уларнинг тановули ёки ишлатилиши, асралиши ҳақида кенг фикрлар борлигини пайқаш қийин эмас. Расулуллоҳ (а.с.) ҳаж пайтида 632 йил Арафот тоғида Видо хутбасини ўқиганларида ҳам инсонлар моли ҳам мукаррам мавжудот эканлигини тайинлаганлар. Уларнинг васиятларини бажариб келаётган Абу Бакр Сиддиқнинг Усома ибн Зайд бошчилигидаги кўшинга жангдан олдин қилган васиятида болалар, қариялар, аёлларни ўлдирмаслик ҳақидаги таъкидларида:“..Иморатларни вайрон қилманг, хурмоларни кесманг ва куйдирманг. Меваси бор дарахтни кесманг. Кўй, сигир ва туяларни сўйманг...” каби ўнта насихат тавсиялар берадилар. Бу тавсиялар ҳужжат мақомида мусулмонлар томонидан қабул қилинади ва уларга амал қилиш мажбурий ҳисобланади. Ҳатто жанглар даврида ҳам табиат борлиғини авайлашга жиддий эътибор берилгани, уларнинг мантиқий фикрлаш доиралари кенглигидан далолат беради.

ХУЛОСА

Ислом динида белгиланган йўл инсон манфаатларига қаратилган бўлиб, асосий қадриятлар – инсонни, унинг тинч ҳаётини, мол-мулки, табиат борлиғини муҳофаза қилиш ҳисобланади. Энг қадимий дин ва энг ёш дин, миллий дин ва жаҳон динлари барча-барчасида табиатга эҳтиёткорона муносабат марказий ўринда туради. Ислом динида Ер юзини обод қилиш ва атроф-муҳитни муҳофаза этиш борасидаги кўрсатмалар халқимиз орасида энг юқори қадрият даражасига кўтарилган ҳамда диний экологик таълим-тарбия диалектик алоқадорликда намоён бўлган. Ислом динидаги табиат борлиғи, олам тартиблиги (экологик мувозанат), табиат борлиғига

муносабат хади, фикр билан иш тутиш, қисқаси, табиатни асраш омиллари ўзидан олдин вужудга келган динларнинг табиат борлиғига бўлган қарашларни янада сермазмун ва чуқур моҳият билан бойитган.

REFERENCES

1. Ҳасанбоев Ў. Ўзбекистонда давлат ва дин муносабатлари: диний ташкилотлар, оқимлар, мафкуравий курашнинг долзарб йўналишлари. - Тошкент: Тошкент ислом университети, 2014. –Б.330.
2. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. – Тошкент: “Тошкент ислом университети” нашриёти, 2001. -Б.232.
3. Имом Бухорий. Ал жоме ас саҳиҳ. -Б.399.
4. Абу Исо Термизий. Саҳиҳи Термизий. Танланган ҳадислар. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993. –Б.31.
5. <http://muslim.uz>
6. Алоуддин Мансур. Қуръони Карим. Маъноларининг таржимаси. – Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёти, 2007. –Б.617
7. Алоуддин Мансур. Қуръони Карим. Маъноларининг таржимаси. – Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёти, 2007. –Б.617.
8. Қуръони Карим маъноларининг таржимаси. -Тошкент:“Тошкент ислом университети” нашриёти, 2001. –Б.617.
9. Алоуддин Мансур. Қуръони Карим. Маъноларининг таржимаси. - Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёти, 2007. –Б.617.
10. Ulugmurodov, E. S. (2022). Islamic culture: The essence and ways to improve it. *Academicia Globe: Inderscience Research* 3(3), 208-212.
<https://agir.academiascience.org/index.php/agir/article/download/549/500>
11. Улугмуродов, Э. С. (2020). Философский анализ ценностей ислама в формировании эстетического мышления молодежи. 92-97.
1. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42990311>
12. Ulugmurodov, E. S. (2020). Philosophical analysis of islamic values in the formation of aesthetic thinking of the young. *JournalNX- A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*, 6(5), 162-169.
<https://media.neliti.com/media/publications/336917-philosophical-analysis-of-islamic-values-c63b73a1.pdf>
13. Улуғмуродов, Э. С. (2020). Диний қадриятлар ва тасвирий санъат интеграциясининг ёшлар эстетик тафаккурига таъсири, "Oriental Art and Culture" Scientific-Methodical Journal - (SI) II. 52-59.

<https://cyberleninka.ru/article/n/diniy-adriyatlar-va-tasviriy-sanat-integratsiyasining-yoshlar-estetik-tafakkuriga-tasiri/cover>

14. Xoliqov, Y. O. (2021). Yoshlarda bag`rikenglik madaniyatini rivojlantirishda axloqiy qadriyatlrning ahamiyati. International Journal of Intellectual and Cultural Heritage, 1(3), 65-69. <http://ihm.iscience.uz/index.php/ijich>
15. Saifnazarov, I., Xujayev, M. (2018) Axmad Zaki Validiy islamic culture. Экономика и социум, 2, 55-57.
16. Umarjonov, S.S., Safarov, M.K. (2021). Fahriddin Roziyning “Latoif ul-g’iyosiyot” qo’lyozma asarida aql va e’tiqod masalasining qo’yilishi va uning diniy-falsafiy germenevtik tahlili. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(5), 1058-1068.
17. Saifnazarov, I., Xujayev, M. (2018) Axmad Zaki Validiy islamic culture. Экономика и социум, 2, 55-57.
18. Улугмуродов, Элёр Сайдуллоевич. (2020). "Философский анализ ценностей ислама в формировании эстетического мышления молодежи." Общественные науки в современном мире: политология, социология, философия, история.